

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2011

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahitelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya switshuriwa swa A na B leswi landzeleka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

1	Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. Sirha Mbatini Muxekwa na Matshoho Kubayi a va vuya hi le xidorobanini xa Byandlana laha a va yile ku ya xava swo karhi. Vanhwanyana lava a va ri na ntlovelo wo famba hi tilifiti. Na hi siku leri a va tiyimiserile ku ya komba rintihlo ehenhla loko va vona movha wu kongoma tlhelo leri a va ya eka rona. A va nga chavi tilifiti hambileswi se dyambu a ri tlomutile.
2	Siku ra ngati a ri tshwuki. Loko a swi ri tano a va ta va va nga yimisangi na movha wa Tapita Madhlembuki, khale ka xitsutsu xa le Letlhabile, eBuretse. Tapita swa mabindzu ya yena a swi nga ha fambi kahle. Loko a famba a lavisisa xivangelo eka vanyamisoro va n'wi byerile leswaku a a fanele a kuma swirho swa munhu wa xisati na wa xinuna. Hi swona swi nga n'wi endla leswaku a rhendzeleka na tiko a famba a hlota vanhu.
3	Loko Matshoho na Mbatini va kombile leswaku a va lava lifiti, Tapita u yimisile movha wa yena wa BMW ya ximanguvalawa, kutani va khandziya. Loko va byerile Tapita leswaku va ya eBoxahuku na yena u hlamuserile leswaku a a ya kona, kambe ntsako wo kuma lifiti na ku nyanyukela movha swi va tsandzisile ku vutisa leswaku a a ya eBoxahuku eka mani.
4	Leswi Mbatini a a tshamile exitulwini xa le mahlweni na Tapita, va sungurile ku vumba vuxaka. Ku nga si hela na timinete ti nga ri tingani va vumbile vuxaka, Mbatini se a a tlurile na mali yo nyawula. Matshoho na yena u nyikiwile R100 a tlhela a byeriwa leswaku u ta yisiwa ekaya loko Mbatini na Tapita va ya jikanyana ehodela ya Byan'wantenyana. Ku ya ehodela ku vile ku ya ehodela hikuva Mbatini u vhele a nyamalalela makumu.
5	"Va ka Muxekwa va ri munhu wo hetelela ku voniwa a ri na Mbatini hi wena," ku vula Sejeni Xifafa eka Matshoho. "Mina a ndzi thiywangi vito ra Xifafa mahala. Ndzi na xifafa hi ku hetiseka, ngopfungopfu loko munhu a kaneta ntiyiso a ri karhi a wu tiva," ku ya Sejeni emahlweni.
6	"Leswo Mbatini u voniwile ro hetelela a ri na mina i ntiyiso, kambe u fambile na wanuna un'wana wo famba hi BMW va ku va ya ehodela ya Byan'wantenyana. Kusuka kwalaho a ndza ha n'wi vonangi ku ta fika namuntlha," ku hlamula Matshoho.
7	"I mani wanuna wa kona? Ntsariso wa movha wa yena wa wu tiva xana? Swona movha wa kona a wu ri wa muhlovo muni?" ku vutisa Sejeni.

- 8 "Vito a ndzi ri tivi hikuva a nga hi byelangi, na ntsariso wa movha a ndzi wu tekangi, leswi a byi ri vusiku a ndza ha swi tsundzuki leswaku movha wa kona a wu ri wa muhlovo muni, kambe lexi ndzi xi tsundzukaka hi leswaku wanuna loyi u tlhaviwile thikithi hi swipitikopo kusuhi na damu ra Xathenga," ku gimeta Matshoho.
- 9 Loko Sejeni a fika ehofisini ya maphorisa ya le magondzweni u kumile vuxokoxoko bya Tapita na adirese ya lomu a tshamaka kona. Loko va fika eBuretse, Tapita tinsimbi ti rhosile a tlhela a biwa swi nyawula hi maphorisa a kondza a ya komba laha a nga celela kona ntsumbu wa Mbatini.

- 1.1 Xana Mbatini na Matshoho a va ri na ntolovelolo wa njhani? (Ndzimana ya 1) (2)
- 1.2 Boxa swihoxo swimbirhi leswi nga endliwa hi Mbatini na Matshoho. (Tindzimana ta 3 na 8) (4)
- 1.3 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
- 1.3.1 Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka. (Ndzimana ya 1) (2)
- 1.3.2 Tinsimbi ti rhosile. (Ndzimana ya 9) (2)
- 1.4 Hlamula u ku **hi swona** kumbe a **hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.4.1 Tapita u nyikile swipitikopo vuxokoxoko bya vuxisi. (3)
- 1.4.2 Maphorisa a va xanisi vabohiwa loko va ala na vuxokoxoko byo karhi. (3)
- 1.5 Nyika ndzimana leyi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)

XITSHURIWA XA B

1	Vadyondzi va le xikolweni xa le henhla xa <i>ST. Bennedict</i> va ngeneterile endlwini yo hlantswela hi un'weun'we hi xikongomelo xo ya tlanga madayizi. Emiehleketweni ya vona a va anakanya leswaku loko vo nghena va tele mulanguteri wa hositele u ta va ehleketela swo biha kutani a va juma va nga ehleketangi nchumu. Hi malembe yo tala vafana a va hundzurile <i>laundry</i> ya hositele ndhawu yo dzahela kona swidzidziharisi, ku tlangela madayizi, ku thya makariti va bejile hi mali na swin'wana swo huma endleleni.
2	"Genge leyi u nge yi twisisi. Vatswari vo fa hi ku rhumela mali ya hositele na ya swakudya yona yi ri karhi yi yi tlangisa hi swo huma endleleni. Namutlha ndzi ta va komba xa ncila wa bulubulu," ku vula Nkulukumba Maphewukeni, mulanguteri wa hositele a ri karhi a kongoma laha vadyondzi a va lo bvu, va ri karhi va "dovola" ku vula ka vona vinyi.
3	"Tisani mali yoleyo hinkwayo. Loyi a nga ta tsutsuma ndzi ta namba ndzi n'wi vitanela maphorisa va ta n'wi teka va n'wi yisa endzhutini. Mali ya n'wina ndzi ta yi nyika vatswari va n'wina loko va tshuka va mi endzerile," ku bokoxela Maphewukeni. Hi nkarhi wolowo ya majaha a yi nga ha tikoti hi ku chuwa.

1.6	Boxa swilo swimbirhi swo huma endleleni leswi a swi endlwa hi vadyondzi va xikolo xa <i>ST. Bennedict</i> . (Ndzimana ya 1)	(4)
1.7	Loko u komba munhu xa ncila wa bulubulu hi loko u endla yini? (Ndzimana ya 2)	(2)
1.8	Xana a swi fanerile leswaku Nkulukumba Maphewukeni a tekela vadyondzi mali leyi a va tlanga hi yona madayizi? Nyika vonelo ra wena.	(2)
1.9	Loko a ku ri wena loyi u nga kumiwa hi mudyondzisi u ri karhi u thya madayizi a wu ta swi endlisa ku yini?	(2)
1.10	Nyika dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi.	(2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo u ri karhi u komba nkoka wo endla xikombelo xo amukeriwa eYunivhesiti. Nkomiso wa wena a wu ve na kwalomu ka 50 – 60 wa marito. Tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti, kambe u nga onhi mongo wa xona.

Ku endla xikombelo xo amukeriwa i swa nkoka. Swi pfuna ku va vito ra wena ri tsariwa etibukwini ta le Yunivhesiti. Xin'wana swi pfuna mudyondzi ku tiva loko tidyondzo leti a lavaka ku ya ti endla ti kumeka lomu a kombeleke kona. Loko u endle xikombelo, va Yunivhesiti va kota ku ku tsundzuxa leswi u faneleke ku pasisa xiswona eka Giredi ya 12. Va ta tlhela va ku tivisa na hi tlhelo ra tibazari na tin'wana timali to hakelela tidyondzo leti nga kumekaka.

Etiyunivhesiti ku na vusweti bya byetlelo. Ku hatla u endla xikombelo xo amukeriwa swi ku veka eka xiyimo xa kahle xo lulamiseriwa ko tshama. Loko va avela ndhawu va sungula hi lava nga rhanga va endla swikombelo. Ku va muchudeni a endlile xikombelo swi n'wi veka eka xiyimo xa kahle xo amukeriwa. Hi xitalo tiyunivhesiti ti ku amukela swa xinkadyana. Loko mbuyelo wa wena wa ku hela ka lembe se wu humile, hi kona u amukeriwaka ximfumo.

Loko lembe ri sungula a wa ha kayakayeki. Loko machudeni man'wana ya ha lwela ku amukeriwa, wena u hakela mali ya ntsariso ntsena. Endzhaku u kombiwa lomu u nga ta ya dyondzela no etlela kona.

Lavo kala va nga endlangi xikombelo a swi va oloveli ku amukeriwa. Mavito ya vona ya xaxametiwa eka vo rindza ndhawu loko yo pfuleka. Khombo ro tikuma u ri eka xiyimo lexi i ku va u tikuma u dyondze leswi a wu nga naveli ku dyondzela swona.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

- 3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Nhlayo ya vanhu lava lovaka eka tinghozi ta le mapatwini yi ndlandlamuka nkarhi na nkarhi. Mfumo wa ringeta tindlela to hambanahambana to lemukisa vanhu hi tinghozi leti nga kona kambe a swi tikombi swi tswala mihandzu. Makhombo ya le mapatwini ya humelela van'wamilenge kun'we na vachayeri va mimovha. Hi xitalo tinghozi ti endleka hikwalaho ko tsandzeka ku landzelela milawu ya le mapatwini.

Vanhu va fanele ku tsundzuka leswaku miri wa movha wu endliwile hi tinsimbi. Loko movha wo tshika wu ku tlumbile, hi wena loyi u nga ta twa ku vava. Swi nga endleka u lamalela makumu, hambi ku ri ku funya buwa hi nkarhi wolowo. Hikwalaho ka sweswo munhu u fanele ku xiyaxiya loko a famba epatwini. Ku xiyaxiya swi nga pfuna ku papalata tinghozi leti nga tshukaka ti humelela.

Mikarhi hinkwayo loko u ehleketa ku tsemakanya patu, valanga matlhlelo hinkwawo kambirhi kanharhu. Tsemakanya ntsena loko ku nga ri na movha lowu taka. Tshama u rhiye ndleve ku twa loko ku nga ri na mpfumawulo lowu taka. Lomu ku nga na tirhoboto, yimela rivoti ra rihlaza leri kombisaka munhu ri humelela u nga si tsemakanya. Swi na khombo ku tsemakanya lomu ku endleriweke van'wamilenge u nga xiyaxiyangi. Vachayeri vo tala a va landzeleli milawu ya le magondzweni, van'wana va kumile mapapila yo chayela hi vuxisi, a va yi tiva kahle milawu ya patu. Vunyingi bya vona va chayela va byi dyile, hikokwalaho swa endleka va nga yimi na lomu va faneleke ku yima kona. Swi lava leswaku loko hi tsemakanya patu hi swi tiva leswaku hi nga tshuka hi hlangene na ngozi.

Loko hi famba navusiku hi fanele ku ambala swiambalo swo vonakala. Leswi swi pfuna vachayeri ku hatla va lemuka leswaku ku na n'wamilenge epatwini. Swi kahle ku fambela laha ku nga lo nkee! A swi sasekangi ku fambela laha ku nga na munyama.

Emagondzweni yo tala van'wamilenge va endleriwe tindlela ta vona. Swi kahle ku tirhisa tindlela leti loko hi longoloka na patu. I ntlovelo wa kahle ku fambela evokweni ra xinene naswona ekule na laha ku fambaka mimovha. Leswi swi pfuna ku vona mimovha leyi kongomaka eka tlhelo ra wena hi ku olova.

Vunyingi bya vanhu va tala ku tlumbiwa lomu ku khandziyiwa no chikiwa kona. Hi xitalo loko munhu a yimeriwile hi xofamba u lahlekeriwa hi miehleketo. U tsutsumela xofamba lexi xi n'wi yimeleke a nga ha xiyaxiyi na le matlhelo. Mikarhi yin'wana swi lava ku tsemakanya exikarhi ka patu ku ya fikelela xofamba lexi se xi yimeke. A swi talangi leswaku muchayeri a nga yima a tlhela a famba a nga si vulavurisana na loyi a n'wi yimiseke. I swa nkoka ku va a sungula hi ku languta matlhelo hinkwawo loko a fanele ku tsemakanya patu.

Vanhu lava chikaka ebazini va dlawa hi ku olova. Loko va boheka ku tsemakanya patu kusuka eximatsini kuya exineneni a va xiyaxiyi kahle. Bazi yi na xivumbeko lexikulu. Loko yi yimile yi kavanyeta ku vona ka wena swa le ndzhaku kumbe emahlweni ka yona. Swi kahle ku lehisa mbilu loko ya ha yimile. A yi sungule yi famba leswaku matlhelo hinkwawo ya ta kota ku vonaka kahle. Endzhaku ka loko yi sukile, hi kona munhu a nga tsemakanyaka patu.

- 3.1.1 Nyika vun'we bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Nhlayo ya vanhu lava lovaka ka **tinghozi** ta le mapatwini yi ndlandlamuka nkarhi na nkarhi. (2)
- 3.1.2 Nyika nhlamuselo ya rito leri tikisiweke:
Nhlayo ya tinghozi yi **ndlandlamuka** yi ya emahlweni. (2)
- 3.1.3 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi nga laha hansi:
(a) Ku tswala mihandzu. (2)
(b) Ku funya buwa. (2)
(c) Ku tshama u veke ndleve. (2)
- 3.1.4 Tsala ntsongahato wa rito leri tikisiweke eka xivulwa xa wena n'wini.
Tsemakanya ntsena loko ku nga ri na **movha** lowu taka. (2)
- 3.1.5 Tsala vamavizweni va rito leri tikisiweke eka xivulwa xa wena n'wini:
Leswi swi pfuna vachayeri ku hatla va **lemuka** leswaku ku na mufambi wa milenge epatwini. (2)
- 3.1.6 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi marito lawa ya nga endzeni ka swiangi:
Swi kahle ku fambela laha ku nga lo nkee!
(Ku fambela ...) (2)
- 3.1.7 Nyika maritofularha ya marito lama:
(a) A swi sasekangi ku fambela laha ku nga na **munyama**. (2)
(b) I ntolovelolo wa kahle ku fambela eka voko ra **xinene** naswona ekule na laha ku fambaka mimovha. (2)

- 3.1.8 Nyika ku hambana ka tinhlamuselo loku tisiwaka hi marito lama tikisiweke:
- (a) Loko va **boheka** ku tsemakanya patu kusuka eximatsini kuya exineneni a va xiyaxiyi kahle. (2)
 - (b) Swi lava leswaku ndzhwalo wu **boheka** kahle hikuva i kule laha ku yiwaka kona. (2)
- 3.1.9 Siva rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi landzelaka hi risivi leri faneleke:
- Bazi** yi na xivumbeko lexikulu. (2)
- 3.1.10 Hlawula rihlanganisi rin'we eka lawa ya nga endzeni ka swiangi kutani u hlanganisa swivulwa leswi nga laha hansi ha rona: **(hikuva/leswaku/hileswaku)**
- Hi xitalo loko munhu a yimeriwile hi xofamba u lahlekeriwa hi miehleketo. U tsutsumela xofamba lexi n'wi yimeleke a nga ha xiyaxiyi na le matlhelo. (2)
- 3.1.11 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka tlhelo ra nandzulo:
- Bazi** yi na xivumbeko lexikulu. (2)

- 3.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

SELULAFONI YA MOTOROLA I NGWENYA.
A YI KONA NDLELA YA KU HATLISA YA KU FAMBISA
MAHUNGU KU TLULA MINA.

Mitirho ya mina yi tele swinene. Hi mina ntsena ndzi kotaka ku
hlanganisa vanhu. Ndzi kumeka eka switolo hikwaswo.

- 3.2.1 Xana i ntiyiso leswaku ndlela yo hatlisa ya ku fambisa mahungu i
ku tirhisa selulafoni ke? Seketela nhlamulo ya wena.

(3)

- 3.2.2 Hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu tisiwaka hi xivulwa lexi landzelaka:
Hi mina ntsena ndzi kotaka ku hlanganisa vanhu. (3)
- 3.2.3 Hikwalaho ka yini marito lama nga eka xivulwa lexi ya tsariwile hi maletere lamakulu ku tlula laman'wana.
"SELULAFONI YA MOTOROLA I NGWENYA." (2)
- 3.2.4 Xana xivulwa lexi nga laha henhla lexi tsariweke hi maletere lamakulu i xigaririmi muni? (2)
- NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40**
NTSENGO WA TIMARAKA: 80